

**РИЗИКИ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ МОЛОДІЖНОЇ ПОЛІТИКИ
ЗА УМОВ АГРЕСІЇ ТА ОКУПАЦІЇ: ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ ВИМІР****RISKS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND YOUTH POLICY'S IMPLEMENTATION
UNDER AGGRESSION AND OCCUPATION CONDITIONS:
ORGANIZATIONAL AND LEGAL DIMENSION**

**Чвалюк А.М., к.ю.н., доцент,
експерт**
Асоціація Реінтеграції Криму

**Бабін Б.В., д.ю.н., професор,
головний науковий співробітник**

*НДЦ «Інститут соціально-правових та політичних досліджень імені О. Яременка»
Українського державного університету імені М. Драгоманова*

У статті реалізоване науковий пошук стосовно окреслення та фіксації ризиків еволюції штучного інтелекту для реалізації молодіжної політики України у вимірі російської агресії та окупації територій України; досліджено релевантну нормотворчу та регулятивну діяльність структур ООН та ЮНЕСКО, досліджене застосовні до поточної ситуації нормативно-правові акти, відповідні програмні та планові документи та поточну активність відповідних профільних органів влади України.

Констатоване, що система правових стандартів у сфері захисту та реалізації прав молоді стосовно штучного інтелекту перебуває на стадії формування; на прикладі Асоціації Реінтеграції Криму висвітлено роль громадянського суспільства у протидії провокаціям агресора проти молоді на окупованій території використанням штучного інтелекту.

Доведено, що використання технологій штучного інтелекту в пріоритетних галузях економіки України утворює нову сферу правовідносин, яка включає в себе як технологічні, так і соціально-правові аспекти й потребує розробки відповідних нормативно-правових актів для забезпечення належного правового регулювання.

Констатоване, що програмне зосередження уряду України лише на пріоритетних галузях економіки у вимірі штучного інтелекту є суттєвою помилкою, адже невиробничі сфери, зокрема охорона здоров'я та освіта також зазнають суттєвих змін через розвиток новітніх технологій і вимагають державного контролю за їх впровадженням.

Доведено, що оптимальним вбачається підхід, коли молодь, як окрему та вразливу групу населення, залучать до розробки політики конфіденційності та штучного інтелекту.

Водночас під особливу увагою міжнародних структур та влади України має залишатися протиправна та провокаційна діяльність агресора у сфері штучного інтелекту у сфері милітаризації та обмеження прав людини, зокрема на окупованих територіях України, таких як Кримський півострів.

Ключові слова: молодіжна політика, права молоді, ООН, російська агресія, штучний інтелект.

The article implements a scientific search regarding the delineation and fixation of the risks of the evolution of artificial intelligence for the implementation of Ukraine's youth policy in the context of Russian aggression and the occupation of the territories of Ukraine; the relevant normative and regulatory activities of the UN and UNESCO structures were studied, the normative legal acts applicable to the current situation, the relevant program and planning documents and the current activity of the relevant specialized authorities of Ukraine were researched.

It was established, that the system of legal standards in the field of protection and implementation of the rights of young people in relation to artificial intelligence is at the stage of formation; on the example of the Association of Reintegration of Crimea, the role of civil society in countering the aggressor's provocations using artificial intelligence against the youth in the occupied territory, is highlighted.

It has been proven, that the use of artificial intelligence technologies in the priority sectors of the economy of Ukraine forms a new sphere of legal relations, which includes both technological and socio-legal aspects and requires the development of relevant legal acts to ensure proper legal regulation.

It is established, that the program focus of the government of Ukraine only on the priority sectors of the economy in terms of artificial intelligence is a significant mistake, because non-production areas, in particular health care and education, are also undergoing significant changes due to the development of the latest technologies and require state control over their implementation. It has been proven that the optimal approach is to involve young people, as a separate and vulnerable group of the population, in the development of privacy policy and artificial intelligence.

At the same time, the illegal and provocative activities of the aggressor in the field of artificial intelligence in the field of militarization and restriction of human rights, in particular in the occupied territories of Ukraine, such as the Crimean peninsula, should remain under the special attention of international structures and the authorities of Ukraine.

Key words: youth policy, youth rights, UN, Russian aggression, artificial intelligence.

Вступ. Поточна бурхлива еволюція суспільних відносин у сфері застосування штучного інтелекту (далі – ШІ), яка для вітчизняного суспільства відбувається за умов масштабної російської агресії проти України та окупації її територій, максимально загострила комплексний виклик молоді до удосконалення доступних механізмів захисту прав молоді за умов її практично тотальної діджиталізації.

За умов 2024 року відповідне питання охоплює мільйони громадян України, але при цьому його юридичний вимір та доктринальний аналіз досі спостерігається насамперед у міжнародно-правовому вимірі щодо еволюції відповідних стандартів та це безперечно потребує максимальної уваги наукового середовища та громадянського суспільства, як стосовно імплементації релевант-

них стандартів, так і щодо об'єктивного аналізу наявних національних програмних документів.

Отже, **метою цієї статті** є формування єдиної доктринальної позиції щодо вектору становлення правових механізмів, у їх міжнародному та національному контенті, щодо гарантій та захисту прав молоді за умов масового застосування штучного інтелекту в усіх сферах життя під час іноземної агресії та окупації територій України. Під час реалізації відповідного наукового авторського дослідження були застосовані загальнонаукові та галузеві методи пізнання, аналізу, узагальнення, історизму, компаративістики, застосування програмного та системного підходу тощо.

Аналіз останніх досліджень. Згадки про окремі організаційні та правові аспекти формування та еволюції

модерних нормативних та програмних механізмів у сфері прав молоді можна виявити в роботах відомих вітчизняних науковців, зокрема Є. Бородіна, Ю. Волошина, Н. Драпушко, Є. Міненка, Т. Тицької тощо. Водночас окремі питання захисту прав молоді під час збройного конфлікту підіймалися у працях О. Мережка, Е. Плешка, А. Приходько, Г. Христової; але питання захисту прав молоді у вимірі викликів штучного інтелекту та масштабної агресії й окупації поки не стали предметом окремих монографічних наукових досліджень.

Виклад основного матеріалу. Молодіжна політика в Україні, відповідно до п. 10 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про основні засади молодіжної політики» це напрям державної політики, спрямований на створення соціально-економічних, політичних, організаційних, правових умов і гарантій для соціалізації та інтеграції дітей та молоді в суспільні процеси, що здійснюються в інтересах дітей та молоді та за їх участю [1].

Метою молодіжної політики цей закон визначає створення умов для самореалізації та розвитку потенціалу молоді в Україні, підвищення рівня її самостійності та конкурентоспроможності, забезпечення активної участі молоді в суспільному житті, у тому числі – шляхом залучення молоді до громадського, політичного, соціально-економічного, культурного життя суспільства, популяризація ролі та важливості участі молоді у процесі ухвалення рішень [1].

Однак, як зазначають вітчизняні вчені, «сучасна молодь не надто глибоко розуміє явище демократії і сутність процесів формування громадянського суспільства в Україні. Демократія у молодих людей асоціюється з такими цінностями, як особиста безпека, індивідуальна воля, свобода, права особистості тощо» [2, с. 58]. Процес появи нових технологій, зокрема масове неконтрольоване поширення у світі ШІ, вносить нові виклики у ці категорії. При цьому, використання дитьми та молоддю можливостей штучного інтелекту може як посприяти їх повноцінній соціалізації та інтеграції в суспільні процеси так і завдати це зробити.

Ірвін Дж., Дхарамши А. та Зон Н. вказують на те, що застосування ШІ швидко розширюється, у той час як інструменти для вирішення проблем, які ШІ може створити для конфіденційності молодих користувачів, відстають. Розробники ШІ та політики не приділяють належної уваги інтересам дітей та молоді в цілому, через що діти безконтрольно взаємодіють із технологіями ШІ, у тому числі призначеними для дорослих. Особливі права дітей, їх потреби та обставини конфіденційності, на які впливає технологія ШІ, можуть суттєво постраждати. Політикам терміново необхідно усунути цю прогалину та розробити підхід до конфіденційності, орієнтований на молодь, у контексті ШІ. Якщо цього не буде зроблено зазначений недогляд матиме глибокі наслідки для нинішнього та майбутніх поколінь [3].

Проблема ускладнюється тим, що широко укорінене уявлення про дитину як про неповноцінного правовласника, чий повноваження походять від батька або законного опікуна, зараз втрачає свою актуальність. Технологічний прогрес і залежність сучасної дитини від цифрових ресурсів вимагають перегляду цієї похідної структури влади, що базується на батьківській владі [4, с. 215–216]. І раз можливості батьків виконувати захисні та підготовчі обов'язки перед дитьми у цифровому контексті відтепер обмежені, ці обов'язки має перебрати на себе держава.

Вітчизняні вчені постійно наголошують на тому, що захист прав дітей є пріоритетом розвиненої правової держави, що передбачено ст. 51 Конституції України [5, с. 92]. Однак, цей захист не зводиться лише до формування нормативно-правової бази, це абсолютно різноманітний комплекс заходів, серед яких умови існування дитини, навколишнє середовище посідають головні місця.

З урахуванням того, що діти належать до уразливої групи населення, це додає важливості й відповідальності у забезпеченні їхніх прав [6, с. 163]. Не можна не погодитись з Р. М. Опацьким, втім, що сфера захисту прав дітей є осередком пріоритетних національних інтересів. Значною мірою саме від стану та безпечних умов розвитку дитини як індивіда залежать: ефективність реалізації конституційних прав і свобод; розвиток громадянського суспільства; захист державних кордонів, соціально-політична стабільність; конкурентоспроможність економіки; наявність екологічно й техногенно безпечних умов життєдіяльності, збереження природного середовища; раціональне використання природних ресурсів; інтеграція України в світовий цивілізаційний простір [7, с. 65].

Генеральна Асамблея ООН у своїй резолюції 78/265 від 21 березня 2024 року визнала, що подальше стрімке прискорення темпів проектування, розробки, впровадження та використання систем ШІ та стрімкий технічний прогрес, а також їх потенційний вплив на прискорення досягнення цілей у сфері сталого розвитку, порушують невідкладну необхідність досягнення глобального консенсусу щодо безпечних, захищених та надійних систем ШІ [8].

Й хоча заклики, прописані у вищезазначеній резолюції, стосуються насамперед глобальних ризиків, перешкоджання яким потребує сил і уваги усієї світової спільноти, деякі проблеми масового неконтрольованого застосування ШІ цілком можливо подолати і на національному рівні. Проводити окремих аналіз ризиків при цьому не потрібно, адже Генеральна конференція ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) під час своєї 41-ї сесії 2021 року, вже сформулювала рекомендацію «Про етичні аспекти штучного інтелекту». Окремі пункти цієї рекомендації безпосередньо пов'язані із порушеною нами проблемою – впливу ШІ на процес реалізації молодіжної політики в Україні.

Як зазначено у рекомендації, державам-членам слід регламентувати питання розроблення та впровадження ШІ-систем, покликаних допомагати піклуватися про загальне і психічне здоров'я населення, з особливою увагою до дітей та молоді, для того, щоб вони були безпечними, ефективними, рентабельними і обґрунтованими з медичного погляду, а також сприяли інноваціям, що ґрунтуються на даних, і медичному прогресі (п. 122).

Державам-членам слід заохочувати і підтримувати проведення спільних досліджень, що стосуються наслідків тривалої взаємодії людини з системами ШІ, приділяючи особливу увагу психологічному і когнітивному впливу, який такі системи можуть чинити на дітей і молодь. Така діяльність має здійснюватися із застосуванням широкого розмаїття норм, принципів, робочих стандартів і галузевих підходів, а також на основі аналізу зміни моделей поведінки і звичок і ретельної оцінки непрямого впливу, який чинить ШІ на культуру і суспільство (п. 129).

Державам-членам, а також усім зацікавленим сторонам слід створити механізми для конструктивного залучення дітей та молоді до обговорень і дискусій з питань впливу ШІ-систем на їхнє життя та майбутнє, а також до прийняття пов'язаних з цими питаннями рішень (п. 130) [9].

ШІ все більше впливає на всі сфери життя дітей, але діти безпосередньо не залучаються до процесів прийняття рішень, що стосуються проектування, розробки, впровадження або управління цими технологіями. Це призводить до того, що часто технології ШІ створюються без урахування специфічних потреб, вразливостей та інтересів молодих користувачів. Крім того, політичні та нормативні заходи, які мають важливе значення для захисту дітей, часто розробляються без врахування реального досвіду та інтересів дітей і молоді в цілому. І хоча багато зацікавлених сторін, наприклад, представники державного сектору Великобританії, прагнуть залучити дітей до роботи зі ШІ, вони, як правило, повідомляють, що не знають, як це зробити [10].

Лівінгстон С. та Потонг К. вбачають, що для збереження цілісності та обґрунтованого бачення слід враховувати права дитини при проектуванні, введенні в експлуатацію, розробці та використанні ШІ. Ці автори звертають увагу, що у відкритому доступі знаходиться Стандарт IEEE для вікової адаптації дизайнерських послуг заснований на 5 принципах захисту прав дітей (IEEE 2089-2021), що є всеосяжною відправною точкою для підприємств, що пропонують цифрові продукти та послуги, до яких можуть мати доступ діти. Цей стандарт IEEE надає практичні кроки, які допоможуть дизайнерам і розробникам врахувати різноманітні вимоги дітей та молоді в цілому щодо різних елементів дизайну та обробки даних, що стосуються їхніх продуктів чи послуг [11; 12].

Розглянемо детальніше, яким чином відсутність ефективних та сумісних на міжнародному рівні заходів безпеки, практичних методів та стандартів, які сприяють інноваціям та запобігають фрагментації управління безпечними, захищеними та надійними системами штучного інтелекту може завдати належній реалізації молодіжної політики в Україні.

Першою з багатьох причин є відсутність захищеного цифрового середовища. Молодь є активним користувачем цифрових технологій, і відсутність належних стандартів безпеки може призвести до зростання кіберзагроз. Це може включати крадіжку особистих даних, зловмисні атаки на системи, якими користується молодь, та інші форми цифрового шахрайства. Безпека є критично важливою для забезпечення довіри молоді до технологій і платформ, які вони використовують для навчання, роботи та соціальної взаємодії.

Наступною причиною є фрагментація політик та різнобій у практичних підходах. Відсутність узгоджених міжнародних стандартів може призвести до того, що різні країни будуть приймати різні підходи до управління ШІ. Це створить фрагментацію, яка ускладнить міжнародне співробітництво та обмін передовими практиками. Для молоді, яка часто є більш глобально орієнтованою, це може обмежити можливості для навчання, зокрема гарантоване п. 2 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про вищу освіту» право на академічну мобільність [13], а також можливість подальшої роботи за кордоном або в міжнародних компаніях.

Інновації та доступ до технологій також потребують наявності міжнародно визнаних стандартів. Молоді інноватори можуть зіткнутися з перешкодами при спробах інтегрувати свої рішення на міжнародних ринках. Це також стосується стартапів та новаторських проєктів, які можуть бути важливими для економічного зростання та соціального розвитку молоді в Україні.

Не менш важливим ризиком є соціальна нерівність та дискримінація. ШІ може бути інструментом для розширення можливостей, але при відсутності належного регулювання може також посилити соціальну нерівність. Наприклад, алгоритми можуть бути упередженими і дискримінувати певні групи населення. Для молоді, особливо з маргіналізованих груп, це може означати обмежений доступ до можливостей у сфері освіти, праці та соціальних послуг.

До неприйнятних і заборонених напрямків використання ШІ, відповідно до прийнятого 13 березня 2024 р. Закону ЄС «Про штучний інтелект» («Artificial Intelligence Act»), належить, зокрема, проведення соціального ранжування або біометричної ідентифікації, що працюють у реальному часі [14]. Але у той час, як цивілізовані демократичні країни роблять все для дотримання прав людини, агресор йде зворотнім шляхом.

Кількість відеокamer на підконтрольній Кремлю території, під'єднаних до системи розпізнавання обличчя, досягла 508 тисяч. Лідером за кількістю таких пристроїв – 216 тисяч – є Москва, де система розпізнавання обличчя запрацювала 2017 року, а покриття відеоспостереження

стало майже тотальним – 74% громадських місць і 90% житлового сектора. Активно встановлюються агресором камери і в окупованому Криму, де їхня кількість перевищила за 1,5 тисячі й частина з них також під'єднана до системи розпізнавання обличчя [15].

Важливий акцент у «Artificial Intelligence Act» робиться на відсутності дискримінації за гендером, расою чи іншими ознаками – тими самими напрямками, які країна-агресор також вже багато років ігнорує. Окрім імперських амбіцій деяких терористичних держав, завдати безпечному впровадженню ШІ можуть також і корпоративні інтереси. Наприклад, власники OpenAI не приховують, що платна версія їх чат-боту на базі штучного інтелекту GPT-4 відрізняється від безкоштовної GPT-3.5 у кількох ключових аспектах.

GPT-4 є новішою та вдосконаленою версією моделі GPT-3.5, що забезпечує вищу точність, краще розуміння контексту та здатність до більш складних і різноманітних завдань. Вона має поліпшену здатність до генерації тексту, відповідаючи на запити більш природно і логічно. GPT-4 здатна обробляти більший обсяг контексту одночасно, що дозволяє їй краще розуміти довгі розмови або складні запити. Це особливо корисно в завданнях, що вимагають збереження послідовності інформації через багато запитів.

Платна версія GPT-4 може пропонувати додаткові функції, такі як можливість інтеграції з іншими додатками та службами, підтримка для професійного використання в бізнес-середовищі тощо. Користувачі платної версії чат-боту можуть отримувати пріоритетний доступ до сервісів, включаючи швидші відповіді та більшу кількість доступних запитів на місяць. Крім того, вони можуть мати доступ до кращої технічної підтримки. І, мабуть, найголовніше – платна версія «може включати» додаткові заходи безпеки та опції конфіденційності, що є важливими для бізнес-користувачів та організацій, які працюють з чутливою інформацією.

З першого погляду, нічого дивного – звичайні закони маркетингу, коли споживачу дається безкоштовний «пробник» продукції, щоб він міг оцінити його переваги і захоїти ним користуватись на постійній основі («за підпискою»). Однак, ніхто у ринковому світі не буде добровільно витрачати час і фінансові ресурси, щоб підтягнути до належного рівня безпекові параметри «пробника». Особливо у той час, коли за право створити і першими викласти на прилавок комерційну версію продукту на базі ШІ змагаються такі гіганти IT-індустрії як Google [16] IBM та Meta [17].

Специфічні особливості технологій ШІ роблять їх не лише особливо привабливими для дітей та молоді, але й потенційно шкідливими. Особливий виклик правам дітей та молоді пов'язаний з тим, що багато технологій штучного інтелекту, з якими діти взаємодіють і граються, розробляються приватними компаніями і пропонуються на комерційній основі. Це викликає занепокоєння окремих науковців, стосовно що комерційний і непрозорий характер цих технологій може призвести до того, що вони стануть все більш монетизованим цифровим ігровим майданчиком для дітей, причому без їхнього усвідомлення [18]. Експерти Асоціації Реінтеграції Криму зазначають, що поширення цифрових технологій становить нові загрози для дітей та молоді і може призвести до різноманітних проявів сексуальної експлуатації та сексуального насильства над дітьми в Інтернеті [19].

Маркетологи OpenAI позиціонують як досягнення те, що їх проґрамісти покращили здатність GPT-4 відхиляти запити про те, як синтезувати небезпечні хімічні речовини, займатися самолікуванням або членушкодженням [20]. Про те, що безкоштовна версія GPT-3,5 також була позбавлена цих вад, офіційний реліз замовчує.

Натомість розробники визнають, що GPT-4 і моделі-наступники можуть істотно вплинути на суспільство

як корисним, так і шкідливим чином. Тому вони почали співпрацю із зовнішніми дослідниками, щоб покращити розуміння та оцінку потенційних наслідків, а також провести оцінку небезпечних можливостей, які можуть виникнути у майбутніх системах [20]. І поки експерти працюють, питання чи буде ШІ дотримуватися етики та прав людини залишається відкритим.

Варто зазначити, що першими на проблему вирішення етичних питань під час впровадження ШІ у навчальний процес вказали саме науковці. Дослідники також вбачають, що використання ШІ у вищій освіті потребує підготовки викладачів та відповідних освітніх заходів, адже ця освітня технологія потребує залучення активного та інноваційного методу викладання та відповідної методики навчання. Для чого слід покращити та оновити підготовку викладачів, визначити які дидактичні методи більш споріднені для реалізації потенціалу який пропонує ШІ [21].

Іспанські вчені виявили, що інтерес до досліджень щодо впровадження ШІ в освітні процеси починаючи з 2017 року наростає. Якщо у попередні роки наукові публікації у Web of Science були зосереджені на технологічних аспектах використання ШІ, то у останні роки акцент змістився на продуктивність та вплив ШІ на процеси викладання та навчання [21]. Використання ШІ у навчальному процесі – це надзвичайно приваблива галузь, що дозволяє пов'язати процеси навчання з новими технологіями, використовуючи інноваційний підхід. У свою чергу, це дозволяє створити інклюзивне для молоді середовище навчання, тобто гнучке, адаптоване, ефективне та персоналізоване середовище, яке залежить від потреб учнів [22].

Поснавши здобутки наукової доктрини з принципами формування державної політики, залучені Європейською комісією експерти сформулювали напрямки взаємодії між різними зацікавленими сторонами, які дозволять вийти за рамки визначення етичних принципів та допомогти практично реалізувати рішення для зменшення ризиків і збільшення переваг технологій на основі ШІ для дітей: інклюзія, освіта, конфіденційність, пояснюваність-прозорість-підзвітність, пізнання-розвиток, конфліктні права та оцінка-моніторинг [23, с. 1, 56].

На думку експертів-учасників саміту «Next Gen Media – цифрові тенденції у фокусі захисту дитячих та молодіжних ЗМІ» перед постачальниками цифрових платформ стоїть завдання сформувати відповідальне використання ШІ. Це включає в себе чітке пояснення функцій, підтримуваних ШІ, і їх використання таким чином, щоб запобігти втручанням. Інструменти штучного інтелекту, спеціально розроблені для дітей та молоді, і прозорі канали звітності необхідні для забезпечення безпечного онлайн-середовища [24].

Натомість, все частіше стає відомо про факти посиленого моніторингу за дітьми за допомогою сучасних цифрових технологій. І все менше з'являється свідчень того, що були розроблені або реалізовані конкретні інструменти щодо захисту прав дітей стосовно убезпечення їх від стеження за їх даними [25, с. 780–781].

На нашу думку, відсутність чітких етичних стандартів та правових норм для ШІ дійсно може призвести до порушення прав людини, насамперед дітей та молоді. Молодь є особливо вразливою до експлуатації та порушення їхніх прав у цифровому середовищі. Відсутність надійних механізмів захисту може створити ризики для фізичної та психічної безпеки молодих українців. Безконтрольне використання ШІ в адміністративних процесах також несе певні ризики. «Технологія штучного інтелекту залучена для сортування студентських заявок може ненавмисно, але систематично виключати певні типи кандидатів на навчання», кажуть експерти [26].

Загалом, належна реалізація молодіжної політики потребує створення безпечного, захищеного та справедливого цифрового середовища, де інновації та техноло-

гії сприяють розвитку молоді, а не створюють додаткові ризики та бар'єри. Інтеграція міжнародних стандартів та практик у національне законодавство може значно сприяти досягненню цих цілей.

У якості позитивного кроку слід навести участь української урядової делегації у Саміті з безпеки ШІ, який відбувся 1–2 листопада 2023 р. у Великобританії, і наступне підписання Україною «Декларації Блетчлі». Документ передбачає співпрацю 29 урядів у дослідженнях безпеки ШІ. Зусилля міжнародного співтовариства будуть спрямовані на співробітництво в галузі ШІ для сприяння економічному зростанню, сталому розвитку та інноваціям, захисту прав людини та основних свобод, а також зміцнення суспільної довіри та впевненості в системах ШІ для повної реалізації їх потенціалу.

Й хоча учасники саміту задекларували свої плани використовувати ШІ з добрими намірами, вони визнали, що ШІ може нести значні ризики для повсякденного життя людей. З урахуванням того, що більшість з цих ризиків за своєю природою мають міжнародний характер, учасники саміту дійшли згоди у тому, що виявляти, вивчати та усувати ці ризики краще шляхом міжнародного співробітництва [27].

У першу чергу планується зробити класифікацію та категоризацію ризиків на основі національних обставин та застосовних правових рамок, а також розробити загальні принципи та кодекси поведінки. Усі учасники повинні зіграти свою роль у забезпеченні безпеки ШІ: країни, міжнародні форуми та інші ініціативи, компанії, громадянське суспільство та наукові кола повинні працювати разом. Також слід враховувати, що підходи до вирішення проблеми можуть відрізнятися залежно від національних особливостей та застосовних правових рамок [27].

Пріоритетними сферами, в яких виконуються завдання державної політики щодо розвитку галузі штучного інтелекту, є освіта та професійне навчання, наука, економіка, кібербезпека, інформаційна безпека, оборона, публічне управління, правове регулювання та етика, правосуддя. Результати аналізу європейського досвіду використання технологій штучного інтелекту, зокрема повідомлення Комісії до Європейського Парламенту, Ради, Європейського економічного та соціального комітету та Комітету регіонів про сприяння європейському підходу до штучного інтелекту, свідчать про наявність комплексу проблем, які вимагають розв'язання на державному рівні.

6 червня 2024 року Верховна Рада України за результатами розгляду в першому читанні прийняла за основу січний проект Закону про академічну доброчесність № 10392. Прийняття цього закону стане історичним кроком, оскільки аналогів йому не існує в жодній державі європейського простору. Закон забезпечуватиме можливість підняти на більш високий, відповідний європейським стандартам, рівень культури в усіх закладах освіти і наукових установах, утвердити цінності академічної доброчесності, як в академічному середовищі, так і в суспільстві загалом. Зокрема Закон спрямований припинити ганебну на весь світ практику написання навчальних і наукових робіт на замовлення, включно з відповідною рекламою [28]. Не є таємницею, що поширення технологій ШІ підняло практику написання навчальних та наукових робіт «на замовлення» на нову планку. Тому держава не могла залишитись осторонь і не запровадити правові механізми спрямовані на дотримання академічної доброчесності в освіті та науці.

Як зазначила на IT Arena 2023 віце-президентка досліджень ШІ в «Gartner» Світлана Сікулар, ШІ – це перша галузь в історії, де сама індустрія просить державних лідерів створити правила. У якості першочергового кроку експертка вбачає необхідність забезпечення безпеки самих ШІ систем, враховуючи їх здатність генерувати шкідливий контент. Отже, компаніям вже треба готуватися до створення таких підходів та інструментів [29].

Вітчизняні урядовці [30] звертають увагу на наявність проблеми забезпечення збалансованої державної підтримки використання технологій ШІ в пріоритетних галузях економіки, зокрема розподілу наявних ресурсів для використання технологій ШІ на засадах прозорості та рівного доступу з урахуванням викликів, що постають перед державою.

Основними причинами виникнення проблеми чиновники КМУ вбачають:

- відсутність єдиної державної політики щодо розвитку галузі ШІ з урахуванням потенційних загроз, економічних, соціальних і екологічних результатів впровадження технологій ШІ;

- недосконалість заходів із забезпечення безпеки інформаційної інфраструктури у разі застосування технологій ШІ внаслідок виникнення потенційних загроз від дій кіберзловмисників і кібератак;

- низький рівень вимог до професійних компетентностей, переліків компетентностей та освітніх програм щодо розроблення, тестування, впровадження та використання технологій ШІ;

- відсутність локальної інформаційної інфраструктури, що сприяє впровадженню технологій ШІ;

- відсутність нормативно-правової бази, що регулює суспільні відносини, які виникають під час використання технологій ШІ, та сприяє використанню таких технологій.

Розробники концепції наголошують на необхідності здійснити комплекс заходів щодо координації науково-дослідної, освітньої, нормативно-правової і науково-технічної діяльності у межах програмно-цільового підходу для розроблення державних програм, такої як Державна цільова науково-технічна програма з використання технологій штучного інтелекту в пріоритетних галузях економіки до 2026 року (далі – Програма).

Мета програми полягає у підвищенні економічного потенціалу України та зміцненню позицій держави на світовому ринку [30], що беззаперечно важливо. Однак, вирішення потреб невиробничих секторів народного господарства, вітчизняні урядовці чомусь не виносять на найближчі плани.

Уряд сформулював три варіанти вирішення проблеми з впровадженням ШІ в пріоритетні галузі економіки, й самостійно обрав один з них, який визначив оптимальним. Зазначений варіант передбачає: проведення досліджень у галузі штучного інтелекту; розроблення нормативно-правової бази у галузі штучного інтелекту; підготовка кваліфікованих кадрів і розвиток освіти; розвиток інформаційної інфраструктури; забезпечення інформаційної безпеки [30].

На нашу думку, вищенаведений план має бути доповнено підпунктом «надання державного фінансування установам з дослідження проблем впровадження ШІ». Вбачається, що така складна і важлива справа як впровадження ШІ в пріоритетні галузі економіки не може обійтись без незалежного експертного висновку. Також вважаємо за доцільне підняти пункт «розроблення нормативно-правової бази у галузі штучного інтелекту» на перше місце. Адже перш ніж планувати проведення досліджень, фінансування яких планується в Програмі переважно за рахунок коштів державного і місцевих бюджетів, слід створити і належним чином закріпити термінологічний базис нової сфери правовідносин, яка потребує відповідного правового регулювання та адаптації існуючих правових норм до нових реалій.

Однак влада країни вважає іншим чином. «Дорожня карта з регулювання штучного інтелекту в Україні», презентована Міністерством цифрової трансформації України 7 жовтня 2023 року, покладає в основу впровадження регулювання штучного інтелекту bottom-up підхід, який передбачає рух від меншого до більшого. Спочатку бізнесу будуть надані інструменти для підготовки до

майбутніх вимог, і лише після цього буде ухвалено закон. Цей підхід, як зазначається у «Дорожній карті» враховує інтереси всіх ключових стейкхолдерів і дає змогу знайти баланс між інтересами бізнесу та захистом прав громадян.

«Дорожня карта з регулювання штучного інтелекту в Україні» покликана допомогти українським компаніям підготуватися до ухвалення закону-аналога «AI Act» Європейського Союзу, а громадянам – навчитися захищати себе від ризиків ШІ. Розробники «Дорожньої карти» очікують, що завдяки обраному підходу до регулювання штучного інтелекту український бізнес стане більш конкурентоспроможним й отримає доступ до глобальних ринків, а держава зможе інтегруватися до ЄС [31]. Не зважаючи на те, що у розробці «Дорожньої карти» брав участь профільний бізнес, науковці та освітяни з експертного комітету зі ШІ при Міністерстві цифрової трансформації України, розробники чомусь забули про потреби невиробничих секторів народного господарства і про ті ризики, що несе для них неврегульоване впровадження ШІ.

У прес-релізі «Дорожньої карти» зазначено, що «Україна має очолити тренд ШІ у світі», у той час, як у самому документі наголос робиться на принципі виваженості – «ми не прагнемо впровадити регулювання одними з перших, натомість очікуємо на результати подібних ініціатив в інших країнах (вчимося на чужих помилках)» [32, с. 7]. Перелік запропонованих Програмою шляхів розв'язання проблеми ШІ, також очолює пункт який передбачає «вивчення світового досвіду використання технологій штучного інтелекту в пріоритетних галузях економіки, кращих світових практик щодо державної підтримки та нормативно-правового регулювання в галузі штучного інтелекту» [30].

На нашу думку, той, хто свідомо ставить себе на місце надзодганяючого, який вчиться на чужих помилках, навряд чи зможе очолити тренд ШІ у світі. Те, що «Україна робить ставку на гнучкість і адаптаційність для того, щоб не вбити інноваційний дух і стимулювати розвиток стартапів» – це правильний підхід у дусі планової економіки. Однак, впровадження захисту прав людини від ризиків та зловживань використання ШІ, чомусь винесено «Дорожньою картою» на кінцевий етап регуляції. А дослідження психологічного і когнітивного впливу, який системи на базі ШІ можуть чинити на дітей і молодь, «Дорожньою картою» взагалі не передбачено.

Документ пропонує вітчизняному бізнесу зосередитись на добровільних кодексах поведінки та сформувати культуру саморегуляції. Нами вбачається, що ці кодекси будуть розглядати етичність використання компаніями ШІ через призму «законів бізнесу», які ставлять на чільне місце отримання прибутку, у той час, як питання дотримання прав людини, зокрема молоді, будуть залишені без уваги. Саме тому цей мегаліберальний підхід Міністерства цифрової трансформації України до питання державного регулювання ШІ в Україні, вбачається нами помилковим.

Повертаючись до Державної цільової науково-технічної програми з використання технологій штучного інтелекту в пріоритетних галузях економіки на період до 2026 року, вважаємо за доцільне розглянути ще один пункт з переліку запланованих шляхів розв'язання проблеми ШІ – «формування вимог до професійних компетентностей, переліків компетентностей та освітніх програм щодо розроблення, тестування, впровадження та використання технологій штучного інтелекту».

Заклади вищої освіти традиційно затверджують свої освітні програми до початку нового навчального року, адже робочі-навчальні програми дисциплін та інший комплекс навчального забезпечення, що розробляється профілюючими кафедрами, мають відповідати раніше затвердженим освітнім програмам.

Через те, що Державну цільову науково-технічну програму з використання технологій штучного інтелекту

в пріоритетних галузях економіки до 2026 року прийнято 13 квітня 2024 року, а також із урахуванням наданих Міністерством освіти і науки України рекомендацій – розпочати 2024/2025 навчальний рік у першій половині серпня 2024 року (стосовно освітніх програм усіх рівнів і всіх здобувачів, крім студентів перших курсів) [33], вітчизняні заклади вищої освіти можуть не встигнути внести зміни до професійних компетентностей освітніх програм.

Через що реалізація вищезазначеного пункту може розпочатися не раніше 2025/2026 навчального року і буде тривати, якщо строк реалізації Програми не продовжать, лише півтора року. Ми вважаємо, що за цей строк неможливо якісно імплементувати питання розроблення, тестування, впровадження та використання технологій штучного інтелекту в освітній процес ЗВО. Що у наслідку стане бар'єром на шляху підготовки високоякісних фахівців з впровадження та використання штучного інтелекту, для яких у Програмі анонсовано появу нових робочих місць.

Уряд очікує «суттєве збільшення ринку технологій ШІ в Україні, зокрема частки стартапів і компаній, які спеціалізуються на розробленні та впровадженні технологій штучного інтелекту в галузі економіки, вимірюваного у валовому внутрішньому продукті». Однак, якщо фахівців за новою освітньою програмою почнуть готувати тільки через рік, державі не слід розраховувати на «суттєве збільшення кількості українських компаній, що надають послуги з розроблення, тестування, впровадження, супроводження технологій штучного інтелекту» [30].

Відповідна діяльність уряду України має брати до уваги постійні провокації агресора у сфері штучного інтелекту та освіти, зокрема на тимчасово окупованих територіях України, про що Асоціація Реінтеграції Криму періодично повідомляє уповноважені структури ООН та ОБСЄ [34; 35; 36; 37; 38].

Серед іншого вартими уваги є новітні провокації кремлівських «істориків» щодо залучення ШІ до масової фальсифікації історичних даних для подальшого формування на підставі такого масштабування фейків не тільки «наукових монографій», але й підручників для дітей та молоді [39]. При цьому відповідна протидія провокаціям агресора у вітчизняній науці в останні роки підіймалася, але це не стосувалося виміру ШІ [40; 41; 42; 43].

Висновки. Підводячи підсумки, можемо зробити висновок, що використання технологій ШІ в пріоритетних галузях економіки України утворює нову сферу правовідносин, яка включає в себе як технологічні, так і соціально-правові аспекти й потребує розробки відповідних нормативно-правових актів для забезпечення належного правового регулювання.

При цьому програмне зосередження уряду України на застосуванні ШІ лише на пріоритетних галузях економіки є суттєвою помилкою, адже невиробничі сфери, зокрема охорона здоров'я та освіта також зазнають суттєвих змін через розвиток новітніх технологій і вимагають державного контролю за їх впровадженням.

Вважаємо за доцільне наголосити на потребі прийняття Кабінетом Міністрів України Державної цільової науково-технічної програми з використання технологій ШІ в соціальній сфері до 2026 року, у які мають бути враховані права та інтереси дітей та молоді.

Оптимальним вбачається підхід, коли молодь, як окрему та вразливу групу населення, залучать до розробки політики конфіденційності та штучного інтелекту, оскільки на застосуванні означеного підходу, як фундаментальної вимоги, наполягає ЮНІСЕФ та ціла група науковців та експертів.

Та технології ШІ не можуть розвиватися без будь-якого нагляду й потребує встановлення «правил гри», зокрема шляхом прийняття Закону «Про штучний інтелект». Цей закон має відображати стандарти ООН та ЮНЕСКО щодо ШІ, ґрунтуватися на положеннях права ЄС про ШІ і водночас враховувати раніше затверджені в Україні напрями державної політики, спрямовані на створення соціально-економічних, політичних, організаційних, правових умов і гарантій для соціалізації та інтеграції дітей та молоді в суспільні процеси.

Водночас під особливою увагою міжнародних структур та влади України має залишатися протиправна та провокаційна діяльність агресора у сфері ШІ у сфері мілітаризації та обмеження прав людини, зокрема на окупованих територіях України, таких як Кримський півострів.

Саме українська молодь має стати рушійною силою у розвитку адекватних систем реагування на виклики у сфері ШІ, що посилюються умовами ворожої агресії та окупації. Подальший розвиток релевантної організаційно-правової та програмно-регулятивної діяльності повинен бути предметом для нових наукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про основні засади молодіжної політики: Закон України від 27 квітня 2021 р. № 1414-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2021. № 28. Ст. 233.
2. Шайгородський Ю.Ж. Аксіометрія державної молодіжної політики. Політичний менеджмент: наук. журнал. 2011. № 2 (47). С. 54-61.
3. Irwin J, Dharamshi A., Zon N. (2021). Children's Privacy in the Age of Artificial Intelligence. *Canadian Standards Association*, Toronto, ON. URL: <https://www.csagroup.org/article/research/childrens-privacy-in-the-age-of-artificial-intelligence/> Дата звернення: 17.06.2024 р.
4. Bogani R, Schafer B. Artificial Intelligence and Children's Rights. In: Ienca M, Pollicino O, Liguori L, Stefanini E, Andorno R, eds. *The Cambridge Handbook of Information Technology, Life Sciences and Human Rights*. Cambridge: Cambridge University Press; 2022. P. 215-230.
5. Опацький П.М. Нормативно-правова основа захисту дитини від насильства. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 4. С. 92-99.
6. Lohvynenko B.O., Uvarova N.V. Protection of children's rights in the health care sphere: domestic and international standards. *Juvenile policy as a component of supporting Ukraine's national security and defense*. Riga: Baltija Publishing, 2023. P. 163-182.
7. Опацький П.М. Захист прав дітей як складова національної безпеки України. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти*: матеріали V міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 12 березня 2021 р.). Дніпро: ДДУВС, 2021. С. 65-67.
8. Seizing the Opportunities of Safe, Secure and Trust Worthy Artificial Intelligence Systems for Sustainable Development: General Assembly Resolution 78/265 on 21 March 2024. *UN*. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n24/087/83/pdf/n2408783.pdf> Дата звернення: 17.06.2024 р.
9. UNESCO Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence, 2021. SHS/BIO/REC-AIETHICS/2021. *UNESCO*. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000380455> Дата звернення: 17.06.2024 р.
10. Aitken, M., Sabeehah M., Briggs, M., Atabay, A. How should children's rights be integrated into AI governance? *UNESCO*. 1 February 2024. URL: <https://www.unesco.org/en/articles/how-should-childrens-rights-be-integrated-ai-governance> Дата звернення: 17.06.2024 р.
11. Livingstone S., Kruakae P. (2023). The compliance gap in digital products likely to be used by children. *Digital Futures Commission*. URL: https://eprints.lse.ac.uk/119546/1/The_compliance_gap_in_digital_products_likely_to_be_used_by_children_5Rights_Digital_Futures_Commission.pdf Дата звернення: 17.06.2024 р.
12. Standard for an Age Appropriate Digital Services Framework Based on the 5 Rights Principles for Children. *IEEE 2089-2021. IEEE*. URL: <https://standards.ieee.org/ieee/2089/7633/> Дата звернення: 17.06.2024 р.
13. Про вищу освіту: Закон України від 1 липня 2014 р. № 1556-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 37-38. Ст. 2004.
14. Position of the European Parliament adopted at first reading on 13 March 2024 with a view to the adoption of Regulation (EU) 2024/... of the European Parliament and of the Council laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008,

- (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act). *European Parliament*. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2024-0138_EN.html#title2 Дата звернення: 17.06.2024 р.
15. Chvaliuk, A. Artificial Intelligence and Occupied Peninsula. *ARC*. URL: <https://arcrimea.org/en/analytics/2024/05/22/artificial-intelligence-and-occupied-peninsula/> Дата звернення: 17.06.2024 р.
16. OpenAI GPT-4 Arriving Mid-March 2023. *Search Engine Journal*. URL: <https://www.searchenginejournal.com/gpt-4-is-multimodal/481993/> Дата звернення: 17.06.2024 р.
17. AI Alliance Launches as an International Community of Leading Technology Developers, Researchers, and Adopters Collaborating Together to Advance Open, Safe, Responsible AI. *IBM Newsroom*. URL: <https://newsroom.ibm.com/AI-Alliance-Launches-as-an-International-Community-of-Leading-Technology-Developers,-Researchers,-and-Adopters-Collaborating-Together-to-Advance-Open,-Safe,-Responsible-AI> Дата звернення: 17.06.2024 р.
18. Van Der Hof, S., Lievens, E., Milkaite, I., Verdoodt, V., Hannema, T., & Liefwaard, T. (2020). The Child's Right to Protection against Economic Exploitation in the Digital World. *The International Journal of Children's Rights*. 28(4). P. 833-859.
19. Russian Aggression and Sexual Abuse of Children in Digital Environment. (2024). *ARC*. URL: <https://arcrimea.org/en/activity/2024/06/07/russian-aggression-and-sexual-abuse-of-children-in-digital-environment/> Дата звернення: 17.06.2024 р.
20. GPT-4. March 14, 2023. *Apple & ChatGPT*. URL: <https://openai.com/index/gpt-4-research/> Дата звернення: 17.06.2024 р.
21. Moreno-Guerrero, A.-J., López-Belmonte, J., Marín-Marín, J.-A., Soler-Costa R. Scientific Development of Educational Artificial Intelligence in Web of Science. *Future Internet*. 2020. 12 (8): P. 124.
22. Luckin, R.; Holmes, W.; Griffiths, M.; Forcier, L.B. *Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education*. London: Pearson Education 2016. 435 p.
23. Charisi, V., Chaudron, S., Di Gioia, R., Vuorikari, R., Escobar-Planas, M., Sanchez, I., Gomez, E. (2022) Artificial Intelligence and the Rights of the Child: Towards an Integrated Agenda for Research and Policy, EUR 31048 EN. *European Union*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2022. 128 p.
24. Artificial Intelligence as a Challenge and Opportunity for the Protection of Children and Young People in the Media. *Klicksafe*. URL: <https://www.klicksafe.de/en/news/kuenstliche-intelligenz-als-herausforderung-und-chance-fuer-den-kinder-und-jugendmedienschutz> Дата звернення: 17.06.2024 р.
25. Lupton, D., Williamson, B. (2017). The Datafied Child: The Dataveillance of Children and Implications for Their Rights. *New Media & Society*. 19 (5). P. 780-794.
26. Children and AI. Where are the Opportunities and Risks? (2018). *UNICEF*. URL: https://www.unicef.org/innovation/sites/unicef.org/innovation/files/2018-11/Children%20and%20AI_Short%20Version%20%283%29.pdf Дата звернення: 17.06.2024 р.
27. The Bletchley Declaration by Countries Attending the AI Safety Summit, 1-2 November 2023. *UK Government*. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/ai-safety-summit-2023-the-bletchley-declaration/the-bletchley-declaration-by-countries-attending-the-ai-safety-summit-1-2-november-2023> Дата звернення: 17.06.2024 р.
28. Верховна Рада України прийняла за основу законопроект про академічну доброчесність. (2024). *Верховна Рада України*. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/250463.html> Дата звернення: 17.06.2024 р.
29. Сікулар, С. ШІ став першою в історії сферою, що прагне до регулювання. (2023). *My.ua*. URL: <https://my.ua/news/cluster/2023-09-29-shi-stav-pershoiu-v-istoriyi-sferoiu-shcho-pragne-do-regulivannia-ekspertka-gartner> Дата звернення: 17.06.2024 р.
30. Про схвалення Концепції Державної цільової науково-технічної програми з використання технологій штучного інтелекту в пріоритетних галузях економіки на період до 2026 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 квітня 2024 р. № 320-р. *КМУ*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhvalennia-kontseptsii-derzhavnoi-tsilovoi-naukovo-tekhnichnoi-prohramy-z-vykorystannia-s320130424> Дата звернення: 17.06.2024 р.
31. Регулювання штучного інтелекту в Україні: Мінцифри презентувало дорожню карту. (2023). Міністерство цифрової трансформації України. *КМУ*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/rehulivannia-shtuchnoho-intelektu-v-ukraini-mintsyfyri-prezentovalo-dorozhniu-kartu> Дата звернення: 17.06.2024 р.
32. Дорожня карта з регулювання штучного інтелекту в Україні. Bottom-Up Підхід. (2023). *Міністерство цифрової трансформації України*. 2023. 7 жовтня. 10 с.
33. Підготовка до нового навчального року 2024/2025 у закладах освіти. (2024). *МОНУ*. URL: <https://mon.gov.ua/news/pidgotovka-dopolnoho-navchalnoho-roku-20242025-u-zakladakh-osvity> Дата звернення: 17.06.2024 р.
34. Russian Aggression in Ukraine and Violation of Rights to Science. ARC's submission (2023). *UN Special Rapporteur in the Field of Cultural Rights*. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/issues/culturalrights/cfis/scientific-progress/submissions/subm-access-take-part-cso-association-reintegration-crimea.pdf> Дата звернення: 17.06.2024 р.
35. Russian Aggression in Ukraine and Repressions against Academic Freedoms. ARC's submission (2024). *UN Special Rapporteur on the right to education*. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/issues/education/cfis/cfi-expression/subm-academic-freedom-cso-arc-association-reintegration-crim-rimea-input-2.pdf> Дата звернення: 17.06.2024 р.
36. Russian Aggression and Sexual Abuse of Children in Digital Environment. ARC's submission (2024). *UN Special Rapporteur on the sale and sexual exploitation of children*. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/issues/children/sr/cfis/existing-emerging/subm-existing-emerging-sexually-cso-association-reintegration-crimea.pdf> Дата звернення: 17.06.2024 р.
37. Russian War Crimes in Ukraine and Violations the Right to Digital Education. ARC's submission (2024). *UN OHCHR*. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/issues/digitalage/cfis/hrc57-promote-digital-education-young-people/subm-solutions-promote-digital-cso-association-reintegration-crimea.pdf> Дата звернення: 17.06.2024 р.
38. OSCE Meeting Discussed Aggressor's Provocations with Artificial Intelligence in Crimea. (2024). *ARC*. URL: <https://arcrimea.org/en/activity/2024/05/27/osce-meeting-discussed-aggressors-provocations-with-artificial-intelligence-in-crimea/> Дата звернення: 17.06.2024 р.
39. Artificial Intelligence and Occupiers' Pseudo-Historical Propaganda. (2024). *ARC*. URL: <https://arcrimea.org/en/news/2024/06/19/artificial-intelligence-and-occupiers-pseudo-historical-propaganda/> Дата звернення: 17.06.2024 р.
40. Драпушко Р., Горінов П., Попатенко М. Філік Н. Молодіжна політика України через призму демографічних: стан та тенденції. *Державна сімейна та молодіжна політика: законодавство, методи та практики*. К.: ДІСМП, 2022. № 1. С. 31–38.
41. Драпушко Р., Горінов П., Міненко Є. Ефективність залучення молоді до прийняття управлінських рішень. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: Публічне управління та адміністрування. 2022. Том 33 (72). № 3. С. 54–59.
42. Молодіжна політика в Україні: навч. посібник. П.В. Горінов, Р.Г. Драпушко, Н.А. Драпушко, О.Є. Ілюк; за заг. ред. В.П. Андрущенко. К.: УДУ ім. М. Драгоманова, 2023. 304 с.
43. Драпушко Р., Горінов П., Захаренко К., Міненко Є. Державна молодіжна політика України в умовах європейської інтеграції: виклики та можливості. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: Публічне управління та адміністрування. 2022. Том 33 (72). № 4. С. 7–12.